

УДК: 124.5:316

DOI 10.33514/1694-7851-2024-4/3-856-862

Эркинбек кызы М.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

meerimerkinbek21@gmail.com

ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ УЛУТТУК АҢ-СЕЗИМ ФЕНОМЕНИ ЗАМАНБАП СОЦИЛДЫК ПРОЦЕССТЕРДИН КОНТЕКСТИНДЕ

Аннотация: Бул макалада Эгемендүү Кыргызстандагы улуттук аң-сезим феномени социалдык процесстердин контекстинде каралат. Бүгүнкү күндөгү ааламдашуу процессиндеги идентүүлүк кризиси, анын орду жана ролу башкача айтканда улуттук аң-сезимге тийгизген оң жана терс таасирлери кеңири талдоого алынат. Заманбап мезгилдеги дүйнөгө чуу жараткан чыгарма америкалык философ Самюэль Хантингтондун “Цивилизациялардын кагылышуусу” негизинде “Биз кимбиз” суроосу философиялык көз караштан талдоого алынып, анын дүйнөлүк тарыхтын алдындагы жообу изилдөөгө алынат. Жыйынтыгында бул дүйнөдө өз ордун издеген мамлекеттердин, анын ичинде эгемендүү Кыргызстандын бүгүнкү күндөгү орду, улуттук аң-сезиминин калыптанышы, улуттук баалуулуктардын муундан муунга кандай өткөрүлүшү баяндалат. Эгемендүү Кыргызстандагы улуттук идентүүлүк маселелери, анын калыптанышы, абалы жана келечеги комплекстүү каралып, ошондой эле коомдогу ага таасир кылган ар кандай факторлор кеңири алкакта каралат.

Негизги сөздөр: улуттук аң-сезим, коом, баалуулук, ааламдашуу, идентүүлүк, кризис, социалдык процесстер, Кыргызстан, көз карандысыздык, мамлекет, маданият

Эркинбек кызы М.

старший преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

meerimerkinbek21@gmail.com

ФЕНОМЕН НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В НЕЗАВИСИМОМ КЫРГЫЗСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация: В данной статье рассматривается феномен национального сознания в суверенном Кыргызстане в контексте социальных процессов. Кризис идентичности, его место и роль в современном процессе глобализации, то есть его положительное и отрицательное влияние на национальное сознание, подвергаются широкому анализу. Работа, которая произвела фурор в современном мире, основана на “Столкновении цивилизаций” американского философа Сэмюэля Хантингтона, в которой вопрос “Кто мы” анализируется с философской точки зрения, а его ответ перед лицом всемирной истории исследуется. В заключение будет рассказано о сегодняшнем месте государств ищущих свое место в этом мире, в том числе о формировании великого сознания Кыргызстана, о том, как национальные ценности передаются из поколения в поколение. Вопросы национальной идентичности в

суверенном Кыргызстане, ее становление, состояние и перспективы рассматриваются комплексно, а также в широких рамках рассматриваются различные факторы, влияющие на нее в обществе.

Ключевые слова: национальное самосознание, социум, ценность, глобализация, кризис, идентичность, социальные процессы, Кыргызстан, независимость, государство, культура

Erkinbek k M.

teacher

Kirgiz State University named after I. Arbaev

Bishkek c.

meerimerkinbek21@gmail.com

THE PHENOMENON OF NATIONAL CONSCIOUSNESS IN INDEPENDENT KYRGYZSTAN IN THE CONTEXT OF MODERN SOCIAL PROCESSES

Annotation: This article examines the phenomenon of national consciousness in sovereign Kyrgyzstan in the context of social processes. The identity crisis, its place and role in the modern process of globalization, that is, its positive and negative impact on national consciousness, are subject to extensive analysis. The work that made a splash in the modern world is based on the “clash of civilizations” by the American philosopher Samuel Huntington, in which the question “Who We Are” is analyzed from a philosophical point of view, and his answer in the face of world history is explored. In conclusion, we will talk about the current place of states seeking their place in this world, including the formation of the great consciousness of Kyrgyzstan, and how national values are passed down from generation to generation. The issues of national identity in sovereign Kyrgyzstan, its formation, state and prospects are considered comprehensively, as well as various factors affecting it in society are considered in a broad framework.

Keywords: national consciousness, society, value, globalization, identity, crisis, social processes, Kyrgyzstan, independence, state, culture

Кыргыз коомунун эгемендүүлүк жылдарындагы башталган кайра куруу процесси жакындан изилдөөнүн объектисине айланган кубаттуу, терең, масштабдуу өзгөрүүлөргө алып келди. Ал улуттар аралык мамилелердин кескин курчушу, улутчулдуктун жана улуттук экстремизмдин көрүнүштөрү, улуттар аралык сабырсыздыктын жана антагонизмдин күчөшү менен коштолду. Улуттук аң-сезимдин борбордук компоненти болуп улуттук өзүн-өзү андоо саналат – бул адамдардын жамаатын бүтүндөй кайра өндүрүүгө жана ар бир инсанды ушул коомдук бүтүндүккө кошууга мүмкүндүк берген улуттун же этностун өкүлдөрүнүн идеяларынын, салттарынын жана концепцияларынын жыйындысы. Улуттук өз алдынча аң-сезим адамдын руханий жана коомдук-саясий турмушта тиешелүү өзүн өзү аныктоосу үчүн зарыл болгон баа берүү мамилелеринин жана баалуулук концепцияларынын системасынын негизин түзөт. Улуттук өзүн-өзү аң-сезимдин негизги функциясы этникалык субъекттердин психикалык жана коомдук-саясий биримдигин түзүү болуп саналат. Улуттук өз алдынча аң-сезим – бул татаал интеллектуалдык продукт, анын структурасында ар кандай архетиптер жана стереотиптер камтылган аң-сезимсиздиктин элементтери кирет. Эгерде улуттук аң-сезим тигил же бул улуттук-этникалык жамааттын жалпыланган көз караштарын, мамилелерин жана идеяларын чагылдырса, анда улуттук өзүн-өзү андоо

индивидуалисттик болуп саналат жана биринчи кезекте улуттук аң-сезимдин айрым компоненттеринин конкреттүү инсандын, өкүлдүн ассимиляциясынын даражасын билдирет. белгилүү бир улуттук-этникалык топтун. Ар бир улуттун өкүлү өзүн анын бир бөлүгү катары сезет, ал төрөлгөндөн баштап улуттук маданияттын алып жүрүүчүсүнө айланат; Ар бир адам үчүн бул аң-сезим саясий жана коомдук байланыштар системасына кошулууга, социалдашууга негиз болуп саналат.

Улуттук өзүн-өзү аңдоо феномени адамзат тарыхынын алгачкы этаптарында эле пайда болгон. Анын генезиси узак, татаал, бирдей эмес маданий жана тарыхый процесс. Д.В. Ольшанскийдин айтымында, улуттук өзүн-өзү аңдоонун күнүмдүк этнопсихологиялык деңгээлде пайда болушу бүтүндөй адамдын аң-сезиминин өнүгүүсүнүн негизги социалдык-психологиялык механизмдеринин биринин иш-аракети менен, бир адамдын аң-сезиминин калыптанышы жана психикасында тамырлашы менен байланышкан. "биз" жана "алар" антитезасынын өзгөчө жамааты. Белгилүү бир топтун, бүтүндүн («биз») мүчөсү катары өзүн аңдоо так башка топтун өкүлдөрүнө – белгилүү бир «аларга» каршы туруу аркылуу түзүлөт. «Биз» менен «алар» ортосундагы карама-каршылык, эреже катары, «бизди» «башкалардан» айырмалап турган бир нече эң ачык айтылган тышкы өзгөчөлүктөргө негизделет. Бул сырткы көрүнүш (антропометрикалык маалыматтар, беттин өзгөчөлүктөрү ж.б.) же социалдык-маданий мүнөздөмөлөр (тил, каада-салттар, үрп-адаттар). Бул диний ишенимдер же экономикалык жашоо образы болушу мүмкүн. Булар ошондой эле саясий түзүлүш (бийликти жана башкарууну уюштуруу) же үстөмдүк кылуучу идеология (эгер бар болсо), баалуулуктар системасы жана баалуулуктар багыттары ж.б. сыяктуу социалдык-саясий факторлор болушу мүмкүн. эреже катары, таң калыштуу өзгөчөлүктөр аларга терс баа берүү менен коштолот («алар» аныктамасы боюнча жаман, анткени алар бизден айырмаланат, ошондой эле «алар» «биз» эмес. Аларга мүнөздүү касиет-сапаттар, жашоо-турмушу, каада-салты, адеп-ахлагы, каада-салты, сырткы келбети да бааланат. "Аларда" мунун баары туура эмес, анткени "бизде" баары бар. Мисалы, тил жагынан алар «дудук», башкача айтканда, «биз эмес», «немцтер», анткени алар биздин тилде сүйлөбөйт. Динге жана кудайларга карата алар "каапырлар" (туура эмес), анткени алар "биз" ишенген нерсеге - "ишенгендерге", "православдарга" ж.б. Аларга бардык мүмкүн болгон терс сапаттар ыйгарылат, ал эми бизге оң сапаттар гана таандык. Бул ар дайым улуттук өзүн-өзү таанып-билүүнүн негизи болуп келген жана көп учурда азыр да ушундай. Бул механизмдер дээрлик бардык улутчулдук, идеологиялык жана саясий доктриналарда иштейт. "Бизди" жана "Аларды" карама-каршы коюу менен адам өзүнүн этникалык тобун аныктайт, анын баалуулуктарын бөлүшөт жана бул топко мүнөздүү болгон бардык позитивдүү нерселер менен бирдейлештирет. Бул оппозиция ар дайым алардын спецификалык этникалык өзгөчөлүктөрүн бекитүүгө жана бекемдөөгө жана ошонун негизинде алардын жамаатын чыңдоонун ар түрдүү жолдорун – руханий, социалдык-экономикалык, идеологиялык ж.б. Мисалдарды келтирүүдө биз дагы бир жолу Д.В. Ольшанский. Саясий деңгээлде ал 1944-жылы Аргентинада болгон төңкөрүштүн анча белгилүү эмес, бирок типтүү мисалын келтирет. Ошол учурда Дж.Перон төңкөрүштү «улуттук революция» деген ураанга таянуу менен ишке ашырган. америкалык империализмге да, ошондой эле эл аралык большевизмге да каршы турууга куч-кубатка ээ боло турган адилеттуу коомду курмак. Ал таптык эмес, улуттук принципке баш ийген атайын «тик профсоюздардын коому» женунде айтып, жеңишке жетишти [11, 66.]. Күнүмдүк психологиялык деңгээлде консолидация маселелерин чечүүгө улуттук-этникалык стереотиптердин дагы бир тарыхый жактан иштелип чыккан механизми көмөктөшөт, ал бүгүнкү күнгө чейин күчүндө.

Белгиленгендей, мындай стереотиптер башка улуттук-этникалык топтордун “типтүү өкүлдөрүнүн” эмоционалдуу, жандуу, бирок ички абстракттуу жалпыланган, маани-маңызы жок жана жөнөкөйлөштүрүлгөн баа берүүчү образдары. Алар бир же бир нече жүрүм-турум сапаттарынын (мисалы, кулк-мүнөздүн же психологиялык сапаттардын) абсолютташтырылышынан улам башка этностун өкүлдөрүнүн бир жактуу, субъективдүү, кээде бир жолку таасирленүүсүнүн жана ашыкча эмоционалдык кабыл алуусунун негизинде түзүлөт. түздөн-түз, кээ бир тышкы белгилер менен механикалык байланышта, өз улутунун өзгөчөлүктөрүнө салыштырганда карама-каршы келет. Мындай классикалык мисал катары кытай калкынын аң-сезиминде дагы эле үстөмдүк кылган европалык “чымгырдын” стереотипи саналат. Келгиле, чыгыш физиогномиясынын эки көз карашын салыштырып көрөлү: “Ичке мурун анын ээсинин боштукка жана ачууланууга жакын экенин билдирет, анткени иттердин мурду так бирдей.” Ал эми тескерисинче: «Эгерде адамдын мурду кең жана эттүү болсо, анда наивдуулукту жана мээримдүүлүктү издеш керек, анткени музоонун мүнөзү бирдей, белгилүү болгондой, торпоктордун мурду кең болот». Улуттук өзүн-өзү аң-сезимдин калыптанышынын негизги аныктагычы болгону этнопсихологиялык факторлор болгон деп айтууга болбойт. Конкреттүү улуттук жана этникалык топтордун тарыхый жактан аныкталган керектөөлөрү чечүүчү болбосо дагы, андан кем эмес маанилүү роль ойногон. Бул бир эле улуттук топторго кирген адамдардын чарбалык жамааттарынын түзүлүшү менен байланышкан жана биринчи кезекте алардын жашаган жеринин жалпы аймагы менен аныкталып, анда убакыттын өтүшү менен бирдиктүү рыноктук экономикалык мейкиндик түзүлгөн [5, 786.]. Феодалдык жана уруулук чек ара боюнча бөлүнгөн улуттук-этникалык жамааттарды андан ары бирдиктүү улуттарга бириктирип, алардын өзүн бир бүтүндүк катары акыл-эстүү аңдап-түшүнүүсүнө алып келген дал ушул экономикалык коомчулук «биздин» психологиялык коомчулугун бекемдеген.

Улуттук өз алдынча аң-сезимдин өнүгүшүнө дем берген жана тездеткен катализаторлор, адатта, улуттук жамааттарды ассимиляция, маданий же толугу менен физикалык жактан жок кылуу коркунучун алып келген тышкы агрессия, кулчулук, колонизация сыяктуу факторлор болгон. Мындай шарттарда улуттук өзүн-өзү аң-сезимдин калыптанышы кескин түрдө тездеди жана экономикалык жамааттардын жана улуттардын калыптанышынан убактылуу озуп кетиши мүмкүн. Мисалы, 20-кылымда Азиянын жана Африканын бир катар өлкөлөрүндө колониализмге каршы улуттук-боштондук күрөшү феодалдык-уруучулук жашоо образы жана ага тиешелүү патриархалдык-уруучулук мамиле жоюлганга чейин улуттук өзүн-өзү аңдоонун өнүккөн формаларынын пайда болушуна алып келген. психология. Өзүнүн улуттук-этникалык топтун башка жамааттар менен эмоционалдык деңгээлиндеги конфронтация аң-сезимдин рационалдуу тегиздикке, улуттук психологиянын бардык эмоционалдык-сезимдик негиздерин тар интерпретацияланган улуттук өзүн-өзү аңдоо категориясына которууга шарт түзөт. Буга төмөнкүлөр кирет:

- аң-сезимдүү улуттук өзүн өзү аныктоо, өзүнүн жамаатка таандык экендигин, кызыкчылыктардын жана максаттардын биримдигин жана аларды ишке ашыруу үчүн биргелешкен күрөштүн зарылдыгын түшүнүү;
- аң-сезимдүү улуттук сезимдердин бүтүндөй спектрин ойготуу (өз жамаатынын тагдырына аралашуу, тарыхый улуттук мекенге болгон сүйүү (кээде адамдын чыныгы туулган жерине жана жашаган жерине карабастан), өз элине берилгендик, анын улуттук өзгөчөлүктөрүн жана улуттук маданиятын урматтоо). Ушунун негизинде, эмоционалдык жактан заряддалган болсо да, жүрүм-турум жагынан ансыз деле аң-сезимдүү, адамдын белгилүү бир маанайына туура

келген жана, мисалы, күчтүү эрктүү каалоодо чагылдырылган психиканын абалы пайда болот. эз элинин кез каранды эместигин, анын эркиндигин жана суверенитетин. Мындай мамиле менен шартталган мындай типтеги саясий жүрүм-турумдун көптөгөн мисалдары улуттук-боштондук кыймылдардын жана алар жүргүзгөн антиколониялык революциялардын тарыхында белгилүү. Бул СССР ыдырап жатканда, мурдагы советтик республикалар чыныгы эгемендүүлүккө умтуларын жарыялаганда тастыкталды. Бул республикалардын калкынын улуттук өзүн-өзү аңдоосу көптөгөн саясатчылар үчүн күтүүсүздөн өтө актуалдуу мааниге ээ болду. Көптөгөн улуттук субъектилер автономия жана өз тагдырын өзү аныктоо жолун тандап алышты. Ал эми практика көрсөткөндөй, мындай өзүн-өзү аңдоо бүтүндөй коомдук бүтүндүктү камтыбайт, анын негизинде реалдуулукта болгон социалдык карама-каршылыктарды чечүү дайыма эле мүмкүн боло бербейт [1, 142 б.]. Натыйжада Советтер Союзунун бир катар мурдагы республикаларында карама-каршылыктар жана согуштук кагылышуулар болду.

Улуттук өзүн-өзү аң-сезимди өнүктүрүү жөнүндө сөз кылып жатып, бул жөнөкөй, сызыктуу эмес, тескерисинче толкун сымал процесстен алыс экенин белгилей кетүү керек. Ал жогоруда айтылган факторлор менен да, улуттук-этникалык топтун форматы менен да аныкталган өйдө-ылдыйлар менен мүнөздөлөт. Белгилүү болгондой, жамаат канчалык аз болсо, анын ичинде улуттук өзүн-өзү аңдоо көйгөйлөрү ошончолук курч болуп, анын курч чыгышы ошончолук күчөйт. Тескерисинче, мындай жамаат канчалык чоң болсо, анын өкүлдөрү ошончолук ишенимдүү сезишет, аларды бул көйгөйлөр ошончолук аз тынчсыздандырат жана алар күтүлбөгөн жерден начарлап кетиши мүмкүн. Чоң элдин өкүлдөрү, эреже катары, өзүнүн улуттук өзгөчөлүгүн дайыма ырастоо жана өзүн-өзү ырастоо зарылдыгын талап кылбайт. Ага байланыштуу маселелер эчак эле тиешелүү мамлекеттик-саясий негизде чечилип келген. Демек, алардын аң-сезими улуттар аралык же эл аралык проблемалардын кеңири спектри менен алектениши табигый нерсе. Улуттук өзүн-өзү аң-сезимдин өнүгүү процесси сызыктуу эмес процесс экендигинен тышкары, ал саясий жактан кош роль ойной ала тургандыгы менен да мүнөздөлөт. Бул улуттук-этникалык коомчулуктун өнүгүүсүнүн сапаттык жаңы деңгээлине алып баруучу прогрессивдүү процесс болушу мүмкүн. Бирок, экинчи жагынан, ал тескери натыйжага – аң-сезимдин баалуулук-семантикалык структураларынын төмөнкү деңгээлдерге түшүшүнө, жалпы адамзаттык баалуулуктарды танууга алып келиши мүмкүн. Улуттук өзүн-өзү аң-сезимдин позитивдүү өнүгүшү, эгерде ал өзүнүн абсолютташтыруу жолуна түшпөсө жана супер баалуулуктун өзгөчө түрүнө айланбаса, эгерде ал коомчулуктун өкүлдөрү үчүн аң-сезимди өнүктүрүүнүн башка мүмкүнчүлүктөрүн жаппаса мүмкүн болот, улуттук-этникалык өзгөчөлүктү сезүү менен чектелбейт.

Этносоциалдык процесстердин кооптуулугу жана күтүлбөгөндүгү өткөөл доорлордо эн айкын көрүнүп турат, анда позитивдүү жаңынын калыптанышы коомдук мамилелердин бүтүндөй системасынын, этносоциалдык түзүлүштүн өзгөрүшүнүн фонунда ишке ашат, ал белгилүү шарттарда экономикалык өнүгүү менен коштолот. төмөндөө, коомдун маргиналдашуусу, деструктивдүү мүнөзгө ээ болгон дезинтеграция тенденцияларынын күчөшү саналат. Мындай шартта улуттук өзүн-өзү аңдоо проблемасы актуалдуу болуп, анда пайда болгон өзгөчөлүктөрдү жана өзгөчөлүктөрдү түшүнүүнүн мааниси жогорулайт. Улуттук мамилелердин теориясы менен практикасында бул проблема теориялык-когнитивдик жактан да, практикалык жактан да өзгөчө мааниге ээ: ал улуттук өзүн-өзү аңдоо этноулуттук болмуштун абалын жана формаларын канчалык деңгээлде өзгөртөөрүн көрсөтүүгө мүмкүндүк

берет. Улуттук теңсиздикке, этникалык эгоизмге же улуттук нигилизмге, адамдардын улуттук сезимдерин тоготпоого же четке кагууга туура келбеген ар кандай этносоциалдык тектеги адамдардын жашоо образы, демократиялык институттардын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө тийгизген таасирин белгилесек болот. Улуттук өзүн-өзү аңдоо проблемасы, анда пайда болгон өзгөчөлүктөрдү жана өзгөчөлүктөрдү түшүнүүнүн мааниси жогорулайт [3, 46 б.]. Улуттук мамилелердин теориясы менен практикасында бул проблема теориялык-когнитивдик жактан да, практикалык жактан да өзгөчө мааниге ээ: ал улуттук өзүн-өзү аңдоо этноулуттук болмуштун абалын жана формаларын канчалык деңгээлде өзгөртөөрүн көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. улуттук теңсиздикке, этникалык эгоизмге же улуттук нигилизмге, адамдардын улуттук сезимдерин тоготпоого же четке кагууга туура келбеген ар кандай этносоциалдык тектеги адамдардын жашоо образы, демократиялык институттардын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө тийгизген таасири. этникалык жамааттардын кызыкчылыктарынын.

Этникалык-этникалык мүнөздөгү заманбап көп багыттуу процесстер – интеграция жана дезинтеграция – этностор аралык мамилелерде ар кандай деңгээлдеги чыр-чатактын күчөшү менен коштолгон соңку он жылдыктарда этно улуттук фактордун, өзгөчө улуттук фактордун ролунун жана маанисинин туруктуу өсүшүнө алып келди. өзүн-өзү аңдап билүү, бүтүндөй дүйнөлүк өнүгүүдө жана жеке адамдардын, өзгөчө көп улуттуу өлкөлөрдүн жашоосунда. Бул улуттук өзүн-өзү аңдоо, биринчиден, маанилүү этникалык интеграциялоочу функцияларды аткарып, элдин маданий жана руханий-адептик баалуулуктарын, анын тарыхый эс тутумун топтоп, этностук топту бириктирүүчү, улуттук өзүн-өзү таануунун формаларын жана ыкмаларын аныктоо менен түшүндүрүлөт. инсандык социалдашуу жана улуттар аралык байланыштардын өзгөчөлүгү. Экинчиден, ал ошол эле учурда этникалык «алар» менен салыштыруу аркылуу өзүнүн этникалык «менин» таанууга жана этностор аралык өз ара аракеттенүүнүн мүнөзүн аныктоого мүмкүндүк берген этнодифференциациялоочу белгилерди камтыйт. Бул белгилер улуттук өзүн-өзү аңдоонун маанилүү атрибуттары гана болбостон, улуттук жана этностор аралык болмуштун өз ара мамилелеринин мүнөзүн да аныктайт. Биринин экинчисинен басымдуу болушу этноинтеграциялоонун жана этнодифференциациялоонун тең салмактуу мүнөзү этникалык деструктивдүүлүктүн күчөшүнө алып келет. Улуттук өзүн-өзү аң-сезимдин жогоруда айтылган аспектилерин жана азыркы коомго мүнөздүү коомдук өнүгүүдөгү этникалык фактордун ролун баалабай коюу талкууланып жаткан теманын актуалдуулугун алдын ала аныктайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Аалиева Г. Кыргыздардын улуттук мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрү. – Бишкек., 2013. – 142-б.
2. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек., 1999. – 782-б.
3. Айтбаев А.А.Апсаматова Э.А. Менталитет кыргызского народа. – Бишкек., 2013. – 46-б.
4. Айтматов энциклопедиясы. – Бишкек: Турар, 2017. – 92-б.
5. Бакиева Г.А. Психология познания //Социальная память и ее роль в развитии культуры и общества. – Бишкек, 2001. – 78-б
6. Бердяев Н. А. Смысл истории. – М., 1990. – 123-б
7. Бзежинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство /Пер. С англ. – М.: Международные отношения, 2005. – 14-б.
8. Маанаев Э. Идеология переходного периода: прошлое и настоящее. – Б., 2012. – 49-б.
9. Мамардашвили М.Лекции по античной философии. – СПб.:Азбука.Санкт-Петербург, 2018. – 57-б.

10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – Москва: АСТ, 2007. – 21-23-бб.
11. Кочкорова Д.А. Билим берүүдөгү жалпы адамзаттык, улуттук жана индивидуалдуулуктун катнашы//И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2022, №4. – 428-433б.

Рецензент: философия илимдеринин кандидаты Самыйканов А.Т.